

Małgorzata KARWATOWSKA

Pole tematyczne pojęcia „wolność” u uczniów szkoły zawodowej i technikum

Champ thématique du concept «liberté» chez les élèves d'une école professionnelle et d'un lycée technique

Niniejsza praca jest próbą przedstawienia słownictwاً tematycznego pojęcia „wolność” metodą centrów zainteresowań¹ na zasadzie skojarzeń kierowanych. Do przeprowadzenia pilotażowych badań sondażowych wybrałam młodzież dwóch klas pierwszych Zespołu Szkół Kolejowych: zasadniczej szkoły zawodowej (25 uczniów) i technikum (25 uczniów). Ankietowaniem objęłam więc grupę 50 chłopców.

Wybór respondentów do ankietowania był uwarunkowany czynnikami socjologicznymi, gdyż zamierzam wykazać różnice w kompetencji językowej uczniów, dotyczące abstrakcyjnego pojęcia — „wolność”.

Uczniowie mieli napisać 10 rzeczowników, które wydały się im najbardziej bliskie słowu „wolność”. Czas wykonania polecenia wynosił od 5 do 7 minut. Zadanie postawione przed uczniami polegało wprawdzie na spontanicznym wyszukiwaniu odpowiednich wyrazów, lecz nie dowolnych, a związanych z nazwą centrum. Był to więc rodzaj skojarzeń kierowanych, otrzymanych w sposób ciągły, tj. w doraźnej sytuacji.

Warto nadmienić, że pole tematyczne, którego materiał został zebrany metodą centrów zainteresowań, ma wspólne podłoże z polami leksykalno-semantycznymi.² Różnią się one jednak tym, że w polach tematycznych

¹ Metodę centrów zainteresowań zastosował m.in. do badań słownictwa polskiego W. Miodunka: *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, ZN UJ, Warszawa-Kraków 1980.

² W językoznawstwie polskim teorię pól, jej założenia, historię, problem akceptacji i zastosowań w polskiej myśli lingwistycznej omawiali D. Buttler: *Koncepcja pola znaczeniowego*, „Przegląd Humanistyczny” 11, 1967, s. 41-59; W., Pisarek: *Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych*, „Pamiętnik Literacki” 58, 1967,

wyrazy są skupione wokół nazwy centrum, co prowadzi do większej ich złożoności, a jednocześnie płynniejszych granic niż w polach leksykalno-semantycznych, w których to granice są wyraźniejsze, zaś wyrazy grupują się wokół określonego archisemu, skład elementów natomiast jest bardziej jednorodny.

Uzasadnione wydaje się w tym miejscu wyjaśnienie, co rozumiem pod pojęciem pola tematyczne. W swojej pracy przyjmuję, że jest to „zbiór wyrazów możliwych funkcjonalnie w konkretnej sytuacji tematycznej”.³

Materiał leksykalny, który uzyskałam w wyniku przeprowadzonych ankiet, obejmuje wyrazy w układzie rangowym, tj. zbiór leksemów ułożonych według frekwencji malejącej, poczynając od najwyższej liczby użycia. Lista alfabetyczna zastosowana została w wypadku wyrazów występujących pojedynczo.

Oto wyrazy kojarzące się uczniom ze słowem „wolność”:

T⁴: 25⁵ — *suwerenność*, 23 — *demokracja*, 22 — *niepodległość*, 14 — *niezależność*, 10 — *samodzielność*, *wojsko*, 8 — *ład*, 7 — *wojna*, 6 — *autonomia*, *niewola*, *niewolnik*, *policja*, *walka*, *więzienie*, *zwycięstwo*, 5 — *komunizm*, 4 — *bohater*, *miłość*, *patriotyzm*, *równość*, *solidarność*, *swoboda*, *życie*, 3 — *obrońca*, *ONZ*, *prezydent*, *słowo*, *spokój*, 2 — *bitwa*, *braterstwo*, *kawaler*, *klatka*, *konstytucja*, *niewolnictwo*, *niezawisłość*, *panna*, *państwo*, *sprawiedliwość*, *totalitaryzm*, *tolerancja*, *więzień*, *władza*, 1 — *anarchia*, *armia*, *bezpieczeństwo*, *bezprawie*, *bohaterstwo*, *cela*, *cenzura*, *głos*, *KGB*, *krata*, *myśl*, *ojczyzna*, *prawo*, *równouprawnienie*, *skarb*, *strajk*, *śmierć*, *tarcza*, *wyrok*, *zabory*, *zgoda*, *ziemia*, *ZOO*, *żołnierz*;

Z : 17 — *swoboda*, 12 — *równość*, 9 — *niezależność*, 8 — *niezawisłość*, 6 — *niepodległość*, 5 — *sprawiedliwość*, 2 — *miłość*, 1 — *ciało*, *człowiek*,

s. 493–516; R. Tokarski: *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*, Warszawa 1984. Najobszerniejsze opracowanie teorii pól językowych, od twórcy strukturalizmu europejskiego F. de Saussure’a, poprzez klasyczne ujęcia pól językowych J. Trier’a i W. Porziga, z uwzględnieniem prac sławistycznych i polonistycznych stanowi cytowana praca W. Miodunki.

³ Korzystam z definicji pola tematycznego użytej w pracy Z. Cygal-Krupy: *Podstawowe słownictwo tematyczne języka polskiego (na wybranych przykładach)*, UJ Rozprawy Habilitacyjne nr 207, Kraków 1990, s. 26 [za:] T. Gizbertem-Studnickim: *Język prawny z perspektywy socjolingwistycznej*, ZN DCC LXXVII, Prace z Nauk Politycznych, z. 26, Warszawa–Kraków 1986.

⁴ Przy zestawianiu liczbowym wyrazów badanych klas stosuję znaczenia: T — uczniowie technikum, Z — uczniowie szkoły zawodowej

⁵ Cyfry oznaczają frekwencję wyrazu.

dom, duch, flaga, gołąb, góry, kraj, luz, patriotyzm, przyroda, Rzeczpospolita, słowo, społeczeństwo, sumienie, uczciwość, wierność.

Przytoczone grupy leksemów, występujące w centrum „wolność”, ukazują różnicowanie na dwie grupy słów: takie, które pojawiają się bardzo często (słowo centralne) i takie, które pojawiają się bardzo rzadko albo wręcz jednostkowo (słowa peryferyczne). Granice pola nie są stałe.⁶ Listy indywidualne dowiodły, że słowa w polu nie układają się w niezmiennej kolejności.

Nieco mniej licznymi wyrazem (powyżej 5 użyć) zarejestrowanymi na podstawie ankiety są słowa: dziesięć w klasie T: 8 — *ład*, 7 — *wojna*, 6 — *autonomia*, *niewola*, *niewolnik*, *policja*, *walka*, *więzienie*, *zwycięstwo*, 5 — *komunizm*; a zaledwie cztery w klasie Z: 9 — *niezależność*, 8 — *niezawistość*, 6 — *niepodległość*, 5 — *sprawiedliwość*.

Ogólnie stwierdzić należy, iż uczniowie obu klas bardzo szeroko rozumieją pojęcie „wolność” i mają w związku z nim różnorodne, często dosyć odległe skojarzenia.

Tak więc „wolność” rozumianą jako:

1) „niezależność jednego państwa od innych państw w sprawach wewnętrznych”⁷ ilustrują słowa: *niepodległość* (22 II 6)⁸, *niezależność* (14 II 9), *niezawistość* (2 II 8), *suwerenność* (25 II -), *autonomia* (6 II -);

2) „możliwość podejmowania decyzji zgodnie z własną wolą, nieskrępowanego działania” obrazują leksemy: *swoboda* (4 II 17), *samodzielność* (10 II -) oraz *luz* (- II 1), będący jedynym kolokwializmem na prezentowanej liście;

3) „prawa obywateli wyznaczone przez dobro powszechne, interes narodowy i porządek prawny” prezentują wyrazy bezpośrednio lub tylko pośrednio związane z prawem bądź prawodawstwem: *sprawiedliwość* (2 II 5), *obronca* (2 II -), *konstytucja* (2 II -), *władza* (2 II -), *głos* (1 II -), *myśl* (1 II -), *prawo* (1 II -), *równouprawnienie* (1 II -); *słowo* (- II 1).

W trzecim — prawnym — pojmowaniu pojęcia „wolność” można wydzielić mikropole „kara pozbawienia wolności”, które jest charakterystyczne tylko dla uczniów technikum, a ilustrują go słowa: 6 — *policja*, *więzienie*, 2 — *więzień*, 1 — *cela*, *krata*.

⁶ Wątpliwości związane ze sprawą granic pól językowych rozwiewa artykuł R. Tokarskiego: *Granice pola znaczeniowego* [w:] *Słownictwo w opisie języka*, red. K. Polański, Prace Naukowe UŚ 1, Katowice 1984, s. 85–97.

⁷ Definicję słowa „wolność” cytuję za *Słownikiem języka polskiego*, t. 3, red. M. Szymczak, Warszawa 1982, s. 748–749.

⁸ Cyfra po lewej stronie znaku równoległości oznacza frekwencję wyrazu w pracach uczniów technikum, po prawej — uczniów szkoły zawodowej

„Wolność” rozumiana jest także jako pewnego rodzaju idee, program społeczno-polityczny: *równość* (4 II 12), *sprawiedliwość* (2 II 15), *solidarność* (4 II -), *równouprawnienie* (1 II -).

Uczniowie obu klas wiążą słowo „wolność” z leksemem *patriotyzm* (4 II 12), który symbolizuje przywiązanie do własnej ziemi, poświęcenie dla własnego narodu połączone z szacunkiem do innych narodów i poszanowaniem ich suwerennych praw.

Dalszą niejako konsekwencją tego pojęcia są słowa: *bohater* (4 II -), *bohaterstwo* (1 II -), które określają człowieka dzielnego i jego niezwykłą postawę wobec innych. Te z kolei wyrazy ewokują wystąpienie leksemów: *wojna* (7 II -), *walka* (6 II -), *bitwa* (3 II -) kojarzących się uczniom z sukcesem w walce, stąd wyraz — *zwycięstwo* (6 II -).

„Wolność” została także wyrażona przez chłopców z obu klas wartością absolutną, jaka jest *miłość* (4 II 2), a uczniowie technikum patrzą na nią także jak na wartość uniwersalną, najwyższą — *życie* (4).

Lata niewoli Polski, okresowe znikanie jej z mapy Europy, krwawe powstanie narodowe, a więc fakty historyczne, do których przybliżają uczniów karty historii, musiały wpłynąć na ich stosunek do tego pojęcia: 6 — *niewola*, *niewolnik*, 2 — *niewolnictwo*, 1 — *zabory*. Podkreślić należy, że te odwołania historyczne obecne są jedynie w skojarzeniach uczniów technikum.

Podobnie rzecz się ma z aktualizacją pojęcia „wolność”, tj. z nawiązaniem do współczesnych wydarzeń i faktów politycznych, obecną jedynie w słowniku uczniów technikum, którą ilustrują skrótowce nazywające organizacje i instytucje polityczne: 3 — *ONZ*, 1 — *KGB* oraz terminy odnoszące się do zdarzeń politycznych: *strajk*, czy nazwy systemów organizacji państwowej: 5 — *komunizm*, *totalitaryzm*.

W skojarzeniach słowa *wolność* dotyczących także tylko uczniów technikum znalazły się dwukrotne poświadczenia leksemów: *kawaler* i *panna*, które należałoby interpretować jako rodzaj wolności osobistej — ‘osoby nie połączone z nikim związkiem małżeńskim’. Jeden z tej grupy uczniów zestawił owo pojęcie ze *śmiercią* jako kresem wszystkiego, wyzwoleniem się z trudów życia, nieodwracalnym ustaniem wszystkich czynności.

Respondenci różnią „wolność” nie tylko w dwóch kategoriach: indywidualnej, której odpowiada jednostka ludzka (człowiek) i grupowej, której odpowiednikiem jest naród (społeczeństwo), lecz podmiotem wolności stają się dla nich zwierzęta żyjące w naturalnych warunkach. Słowa odnotowane przez uczniów technikum: *klatka*, *krata*, *zoo* ilustrują zaprzeczenie wolności zwierząt — *niewolę*.

Abstrakcyjny charakter słowa „wolność” sprawia, że jest ono przez

uczniów metaforyzowane⁹, na przykład w wypadku nadawania temu pojęciu cech fizykalnych (przedmiotowych): T — *tarcza, skarb*; Z — *gotąb, flaga*.

Odnotować należy też fakt, iż typem metaforyzacji u uczniów szkoły zawodowej jest ujmowanie wolności jako *przyrody* lub jej elementów — *gór*.

Do zjawisk metaforyzacji pojęcia „wolność” należą również wyrażenia synekdochiczne użyte przez uczniów tej samej grupy: *duch* (w znaczeniu: ducha wolności) i *sumienie* (w znaczeniu: wolność sumienia).

Z przedstawionej analizy wynika, że przytaczane grupy słów występujące w centrum „wolność” nie odpowiadają jednemu polu pojęciowemu, poszczególne wyrazy należą do swoich mikropól pojęciowych, np. *armia, wojsko, żołnierz* do pola „siły zbrojne państwa”; *cela, klatka, krata, więzień* do pola „więzienie” czy „niewola”, nie mówiąc już o polisemicznych znaczeniach, kiedy to wyrazy mogą występować na pograniczu kilku pól, np. *pokój*; 1) „stosunek między państwami, które nie prowadzą ze sobą wojny”; 2) „układ o zakończeniu działań wojennych między państwami prowadzącymi wojnę, określający wzajemne stosunki tych państw”; 3) „spokój, stan wypływający z braku trosk i kłopotów, równowaga ducha i umysłu”; 4) „część mieszkania lub innego lokalu oddzielona ścianami od innych pomieszczeń”; czy *obrońca*: 1) „ten, co broni kogoś lub czegoś przed napaścią, niebezpieczeństwem itp.”; 2) „osoba upoważniona do obrony interesów oskarżonego w sprawie karnej; adwokat, rzecznik”; 3) „w sporcie: gracz należący do grupy broniącej dostępu do bramki swojej drużyny”.¹⁰

W polu tematycznym słowa „wolność” wyróżnić można następujące relacje znaczeniowe:

— ciągi synonimiczne, np.

1) *autonomia, niezależność, niezawistość, niepodległość, suwerenność, swoboda*;

2) *ojczyzna, ziemia (rodzinna), kraj*;

3) *państwo, kraj, Rzeczpospolita*;

4) *walka, wojna, bitwa*;

5) *spokój, zgoda, pokój, ład*;

— antonimy, np.

⁹ O metaforycznym charakterze takich wyrażen, jak „tracić wolność” czy „obdarzać dobrem” piszą G. Lakoff i M. Johnson: *Metafory w naszym życiu*, przekł. T.P. Krzeszowski, Warszawa 1988. Uwagi na temat metaforyzowania pojęcia „wolność” znajdują się w pracy M. Abramowicza i I. Karolaka: „*Wolność i liberté*” w *Języku polskim i francuskim* [w:] *Język a kultura*, t. 3, *Wartościowanie w języku i tekście*, red. J. Puzynina i J. Anusiewicz Wrocław 1991, s. 51–61.

¹⁰ Definicje słów: *pokój* i *obrońca* cytuję za *Słownikiem języka polskiego*, t. 2, s. 773 i s. 424.

- 1) *wolność*: *niewola* (*niewola* to podstawowy, najczęstszy i najpowszechniejszy antonim rzeczownika „*wolność*”);
- 2) *prawo*: *bezprawie*;
- 3) *życie*: *śmierć*;
- 4) *ciało*: *duch*;
- 5) *wolność*: *totalitaryzm* (*totalitaryzm* to jeden z najnowszych antonimów słowa „*wolność*”);

— występuje także para komplementarna — *kawaler*: *panna*.

Na uwagę zasługują również zapożyczenia z języków obcych, spośród których leksemy: *anarchia*, *autonomia*, *cenzura*, *prezydent*, *suwerenność* nie zostały odnotowane w słowniku F. Peplowskiego *Słownictwo i frazeologia polskiej publicystyki oświecenia i romantyzmu*.¹¹ Stąd możemy wnioskować, iż niektóre z zapożyczeń to wyrazy stosunkowo nowe.

Zaprezentowany zbiór leksemów jest bardzo duży i różnorodny, prezentuje słownictwo standardowe. Zaledwie osiem rzeczowników: *miłość*, *niezależność*, *niezawisłość*, *niepodległość*, *patriotyzm*, *równość*, *sprawiedliwość*, *swoboda* to wyrazy wspólne dla obu klas.

Skojarzenia indywidualne są znacznie bogatsze i bardziej różnorodne u uczniów technikum, czego dowodzą listy ilościowe. Otóż tylko sześciu uczniów technikum nie znalazło potrzebnych do wykonania zadania dziesięciu skojarzeń słowa „*wolność*” (dwóch podaje po 6 i czterech po 7 skojarzeń), ale aż ośmiu uczniów napisało po 15–16 określeń tego terminu; zaś żaden z uczniów szkoły zasadniczej nie podał wymaganych dziesięciu określeń tego słowa, a tylko czterech chłopców podało po 5 skojarzeń na to pojęcie; (sześciu po 4, siedmiu po 3, czterech po 2, trzech po jednym wyrazie), a jeden z respondentów oddał czystą kartkę.

Uczniowie technikum prezentują zdecydowanie większą kompetencję językową dotyczącą abstrakcyjnego słowa „*wolność*”.

Na koniec wypadałoby zapytać, czy badana, niewielka przecież grupa respondentów, ukazująca tak duże różnice w kompetencji między uczniami, którzy wybrali szkołę zawodową a tymi, którzy wybrali szkołę pełną średnią, stanowi wyjątek czy też regułę w środowisku młodzieżowym.

By odpowiedzieć na to pytanie, sięgnęłam do badań socjolingwistycznych i socjologicznych. Okazuje się, że potwierdzają one uzyskane przeze mnie informacje. Z. Bokszański¹² przeprowadził badania wśród młodzieży szkół średnich w dwóch klasach szkolnych: jednej — liceum i drugiej —

¹¹ F. Peplowski: *Słownictwo i frazeologia polskiej publicystyki okresu oświecenia i romantyzmu*, Warszawa 1961.

¹² Z. Bokszański, A. Piotrowski, M. Ziółkowski: *Socjologia języka*, Warszawa 1977.

technikum. Młodzież rozwiązywała różnego typu testy psychologiczne pozwalające określić tzw. inteligencję niewerbalną czy umiejętność myślenia matematyczno-logicznego oraz inteligencję werbalną, sprowadzającą się do biernej znajomości znaczeń różnych terminów nie pojawiających się zbyt często w języku potocznym. Sprawdzone także umiejętność czynnego posługiwania się językiem, dokonywania syntaktycznych przekształceń tekstu, a także definiowania i różnicowania pojęć. Wszystkie te badania wykazały duże różnice językowe między uczniami liceum i technikum, przy czym młodzież z liceum cechowała zdecydowanie większa sprawność komunikacyjna.

Mimo tych ostatnich uwag stwierdzić należy, iż język młodzieży obu omawianych klas jest już odpowiednio ukształtowany i może reprezentować — oczywiście w zakresie badanego pojęcia — polszczyznę ogólną, co potwierdza pogląd M. Czerwińskiego, który opisując warunki integracji kulturowej, powiedział, iż „Polacy współcześni [...] niemal już wszyscy mówią językiem ogólnonarodowym”.¹³

RÉSUMÉ

Dans ce travail, on tente de présenter le vocabulaire thématique du concept «liberté» avec la méthode des centres d'intérêt, fondée sur des associations orientées. Pour effectuer les sondages, l'auteur a choisi un groupe de 50 garçons — élèves des deux classes premières, l'une de l'école professionnelle et l'autre du lycée technique, faisant partie du Groupe Scolaire des Chemins de Fer.

Les élèves étaient obligés d'écrire dix substantifs qui leur semblaient liés le plus étroitement au mot «liberté».

La matière lexicale ainsi obtenue montre que les élèves attribuent un sens très large au concept de «liberté» qui génère chez eux des associations hétérogènes, parfois assez lointaines. Par exemple, ils attribuent à «liberté» les sens comme: indépendance d'un Etat par rapport aux autres dans sa politique intérieure; possibilité d'agir de façon tout à fait autonome; droits des citoyens déterminés par le bien commun; et même — celui de l'esclavage, négation de la liberté.

L'auteur conclut en constatant que la liste de substantifs utilisés par les élèves est très longue, que ceux du lycée technique en ont cité 67 et ceux de l'école professionnelle 24, ce qui prouverait que les associations individuelles sont trois fois plus riches chez les premiers.

¹³ M. Czerwiński: *Zmiany ogólnego typu kultury ludności miejskiej* [w:] W. Wesołowski: *Struktura i dynamika społeczeństwa polskiego*, Warszawa 1970, cytuję za Bokszańskim, Piotrowskim, Ziółkowskim, *op.cit.*, s. 117.

